

Bekim VISHAJ

**ROLI DHE KONTRIBUTI I GRAVE GJATË LUFTËS SË
UÇK-së NË ZONËN OPERATIVE TË DUKAGJINIT
(1998-1999)**

Lufta e popullit shqiptar për liri ndër shekuj ishte e gjatë, e dhimbshme, por e lavdishme dhe krenare. Roli dhe kontributi i grave shqiptare në të mirë të çështjes kombëtare në përgjithësi ishte i madh dhe shumë domethënës. Gratë shqiptare gjatë gjithë historisë sonë ishin pjesë e pandashme e të gjitha proceseve për lirinë dhe shtetndërtimin e Kosovës. Në këtë punim shkencor do të mundohem të jap detaje për angazhimin, rolin dhe kontributin e grave (vajzave, motrave dhe nënave tona), si ushtarë të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës në Zonën Operative të Dukagjinit gjatë viteve 1998-1999, mendoj se këtë do ta arrij përmes hulumtimit dhe analizës së dokumenteve të ndryshme, dëshmi këto të organizimeve të luftës së UÇK-së në ZOD. Punimi do të bazohet në burime të ndryshme historike, arkivore, të botuara, të shtypit, dokumentare televizive dhe rrëfime të ndryshme etj. Qëllimi i këtij hulumtimi është që ta kuptojmë më mirë rolin dhe kontributin e grave në UÇK të ZOD-it, po ashtu t'i ruajmë dhe promovojmë këto vlera historike.

Gjatë historisë, në çdo kohë lufte kundër pushtuesve të ndryshëm shekullorë, përkrah burrave në beteja e luftëra heroike dhe në çdo sakrificë tjetër në çështjet për lirinë e vendit dhe kombit tonë, roli i grave shqiptare ka qenë i pranishëm, i domosdoshëm dhe shumë i rëndësishëm, duke filluar që nga kohërat e lashta ku pjesëmarrja e gruas në luftërat çlirimtare u bë krah i domosdoshëm dhe u përcoll brez pas brezi. Të shumta janë portretet e grave shqiptare që mbeten në kujtesën e kombit dhe të historisë së lavdishme të popullit tonë,

ndër të cilat mund të veçojmë heroinat e vërteta, si Teuta, Nora e Tringa, Shotë Galica etj. Edhe në luftën e fundit në Kosovë në vitet 1998-1999, krahas heronjve kemi edhe heroina, si Xhevë Lladrovci, Mervete Maksutaj etj.

Vazhdimësia e traditës luftarake e gruas shqiptare për të drejtat e saj njerëzore dhe kombëtare do të paraqitet edhe në luftën e UÇK-së.¹ “Ishte e nevojshme dhe e ndershme të jemi edhe ne pjesë e luftës për liri”, - deklaroi Valbona Tafilaj, luftëtare e UÇK-së.² Përcaktimi i grave dhe vajzave për luftën ishte i motivuar nga ndjenjat më sublimë njerëzore, përgjegjësia, atdhedashuria dhe liria. Gratë luftëtare kishin statuse të ndryshme familjare dhe nivele të ndryshme arsimore. Në mesin e tyre kishte vajza dhe gra, nxënëse të shkollave të mesme, studente, infermiere, mjeke, ekonomiste, juriste, profesoresha etj. Sa i përket moshës ato ishin në përgjithësi të reja. Prania e gruas në formacionet e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës pati efekt pozitiv në planin moral dhe psikologjik të kësaj ushtrie.³

Me fillimin e luftës, UÇK-ja po rritej vazhdimisht. Krahas burrave rreshtoheshin edhe gratë, e ky fakt ua kishte tërhequr vëmendjen mediave të huaja (“Dojçe Vele”), pra fakti se në radhët e UÇK-së po rekrutoheshin shumë vajza të reja. Vajzat shqiptare të Kosovës po ecnin drejt rrugës së lavdishme si heroina ... “Ato duan jo vetëm t’i zëvendësojnë të rënë në fushën e nderit, por edhe t’i qindfishojnë radhët dhe forcën luftarake të UÇK-së. Ky është një tregues shembullor e gjithë historia e luftërave të drejta të popujve të pushtuar, ka provuar se kur gruaja ka rrëmbyer armët, fitorja ka qenë në anën e saj”.⁴ Rastet më unike që shpërfaqin heroizmin e grave (vajzave, motrave dhe nënave tona) në luftën tonë të fundit, është ai në familjen Jashari më 5, 6 dhe 7 mars 1998 dhe në familjen Haradinaj më 24 mars 1998, kur këto familje u sulmuan nga ushtria dhe policia

¹ Hanëmsaha Ilazi, “Atdheu - nënë Bija dhe familja (monografi për Bije Vokshin)”, Prishtinë 2012, 20.

² Valbona Tafilaj, Intervistë dhënë autorit, më 22.04.2023.

³ Emine Arifi-Bakalli, *Roli i gruas kosovare në luftë dhe në paqe*, Përballje historiografike, IA, Prishtinë, 2015, 353-354.

⁴ Halil Katana, *Tri dimensione të Luftës Çlirimtare të Kosovës*, Tiranë 2002, 322-223.

serbe. “Lavdia e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, nuk do të kishte arritur përmasat që ka, pa nënat tona të pamposhtura!”.⁵

Që nga 24 marsi i vitit 1998, kur në Glllogjan ndodhi sulmi i forcave serbe mbi familjen Haradinaj, po atëherë filloi lufta e hapur frontale për t’u përhapur në gjithë rajonin e Dukagjinit e më pas në tërë Kosovën. Zona Operative e Dukagjinit ishte njëra ndër zonat më të suksesshme në luftë kundër ushtrisë serbe. ZOD-i, që nga fillimi qëllim të vetëm kishte mbrojtjen e vendit dhe popullsisë sonë, “Haradinaj donte që të gjithë të armatoseshin dhe t’ia fillonin luftës, ndërkohë strategjia do të vinte më vonë”.⁶ Derisa UÇK-ja në ZOD gjatë luftës çlirimtare kishte tri detyra primare: 1. organizimi i luftës së armatosur - përballja me armikun serb në vijat e frontit; 2. përkujdesja për popullsinë civile gjatë luftës; 3. sigurimi dhe përcjellja e njësiteve të ushtarëve të lirisë për armatim në Shqipëri dhe anasjelltas nga Shqipëria për Kosovë, njësite këto pothuajse nga të gjitha zonat e UÇK-së.

Pra, UÇK-ja në ZOD duhej mundësuar krijimin e korridoreve të lira ushtarake, për lëvizje dhe furnizim të lirshëm nga Shqipëria në Kosovë, ku në këtë mënyrë bëhej bartja e arsenalit ushtarak për në zonat tjera, në veçanti në ZOD.⁷ “... Për të gjithë ushtarët epiqendër ishte Glllogjani, ku gjatë kohës sa prisnin për të shkuar për armatim, ata stërviteshin. Kur vinin me armatim, derisa prisnin për të shkuar në zonat e tjera gjithashtu stërviteshin (ushtarët e rinj)”.⁸ Kështu deklaronte ndër të tjera, komandanti i UÇK-së për ZOD-in, z. Ramush Haradinaj.

⁵ <https://gazetablic.com/> Haradinaj kujton Aze Brahimaj e Zize Sylaj: *ishin frymëzim për të gjithë ne që të jemi në krye të detyrës për atdheun*, me:10.02.2023.

⁶ Henry H. Perritt Jr., *UÇK rrëfim prej brenda për një kryengritje*, “Koha”, Prishtinë 2008, f.106.

⁷ Zaho Golemi, *Drejtimi strategjik i luftës së madhe të një populli të vogël*, Ushtria Çlirimtare e Kosovës vlerë kombëtare, S. shkencor, IA, DPASH, ASHAK, Prishtinë, 2022, 95.

⁸ Bardh Hamzaj, *Rrëfimi për luftën dhe lirinë (Dialog me komandantin Ramush Haradinaj)*, “Zëri”, Prishtinë 1999, 59.

Roli i grave gjatë luftës së UÇK-së në Zonën Operative të Dukagjinit

Me fillimin e luftës çlirimtare në këtë zonë edhe gratë u angazhuan në UÇK. Gruaja shqiptare luajti rol të rëndësishëm, ajo dha kontribut të madh në organizimin dhe zhvillimin e luftës. Ato morën pjesë në aksionet e përgjakshme gjatë luftës. U bënë pjesë e istikameve në vijat e frontit ku derdhej gjaku për liri, pra u ndodhën aty ku e kërkonte nevoja për ta ndihmuar luftën. Prandaj, po ashtu si meshkujt, edhe gratë shqiptare iu bashkëngjitën UÇK-së për të kryer borxhin ndaj atdheut. Ajo, bija e kombit, me të gjitha format e mundshme nga gatimi, përkujdesja për të plagosurit, përkujdesja për fëmijët dhe familjen, e deri te pushka luftoi për ta mbrojtur familjen dhe për ta fituar lirinë e Kosovës së shtypur.⁹

Gruaja shqiptare, ishte kudo për t'i shërbyer vendit me të gjitha kapacitetet që kishte, pra u gjend edhe në spitale të improvizuara, ku shëroheshin plagët e lirisë, aty ku duhej përkujdesur për ushtarët e plagosur, por ishte edhe aty ku njësiteve të UÇK-së u duheshin bartur informacionet e ndryshme dhe gjëra tjera të logjistikës. Pra, ato u bënë krah i fortë i organizimit në terren, duke luajtur një rol kyç gjatë zhvillimit të luftës, ishin pjesë e rëndësishme në sektorët e strukturës ushtarake, ishin prezent në fronte të luftës, në furnizim, në logjistikë, në shëndetësi, në informim dhe komunikim, ato kontribuan edhe në ndërtimin dhe funksionimin e strukturës së lartë të UÇK-së etj. Sipas eprorëve të UÇK-së të kësaj zone, “efekti moral e psikologjik i pranisë së grave në formacionet ushtarake ishte shumë i rëndësishëm dhe pozitiv”.¹⁰

Gratë, ushtarë në vijat e para të frontit të luftës në ZOD

Me fillimin e luftës së UÇK-së në Kosovë, gratë ishin përkrah burrave në frontet e luftës. Gjatë luftës, shumë gra dhe vajza të këtij rajoni të cilat krahas djemve, vëllezërve dhe burrave u rreshtuan në radhët e UÇK-së në ZOD, dolën në vijat e para të frontit. Shumë prej tyre u dalluan në frontet e luftës. Po ashtu, në njësitet dhe brigadat e

⁹ Aferdita Dervishi, *Sakrifica e femrës shqiptare për liri*, <https://pashtriku.org/>, 25.08.2015.

¹⁰ Avdyl Mushkolaj, *Intervistë dhënë autorit, më 27.04.2023*.

ZOD-it, ishin angazhuar edhe ushtarë (gra dhe vajza) që vinin nga rajonet tjera të Kosovës dhe më gjerë. Ato luftuan, u sakrifikuan, disa prej tyre ranë dëshmore, si: Mervete Maksutaj, Aze Brahimaj, Yllka Domi, Njomëza Lipaj dhe Servete Gashi. Po ashtu në frontet e luftës u dalluan luftëtarët: Fetnete Ramosaj, Ajshe Mulaj, Valbona Tafilaj, Sevdije dhe Sadije Sejfiqaj, Aferdita dhe Teuta Nimani, Albina I. Haradinaj, Ajete Tahiraj, Shkëndije Hoda, Sabahate Tolaj, Shkodrane Zenuni etj.¹¹ Gjatë luftës, nga ushtria dhe policia serbe edhe në këtë zonë u vranë pa mëshirë civile të pafajshëm, gra, fëmijë e pleq.

Angazhimi i grave në strukturat profesionale të luftës dhe udhëheqjen e saj ishte domethënës dhe i rëndësishëm. Ato dhanë kontribut të madh edhe në këtë sektor ushtarak. Edhe pse në kohë lufte, gratë shqiptare arritën suksesshëm të jenë pjesë e strukturave të larta të UÇK-së. Ato ishin pjesë e strukturës në policinë ushtarake, logjistikë, informim, shërbimit mjekësor etj. Njëra ndër to ishte edhe Fetnete Ramosaj, e cila ka kryer detyrën e zëdhënëses së UÇK-së në ZOD.

Shërbimi mjekësor gjatë luftës dhe roli i grave në këtë shërbim ishte i rëndësishëm. Komanda e ZOD-it i ka kushtuar rëndësi të veçantë përgatitjes, organizimit dhe funksionimit të sektorit të shëndetësisë, e për këtë qëllim me kohë ka ndërmarr hapat e nevojshëm për organizim. Profesionistët shqiptarë të kujdesit shëndetësor filluan të organizonin shërbimet shëndetësore për UÇK-në.¹² Në kuadër të kësaj Zone funksiononte shërbimi mjekësor, me personelin e vet profesional. Edhe në këtë sektor kontributi i grave si mjeke dhe infermiere medicinale në luftë ishte i madh dhe shumë i rëndësishëm. Me fillimin e luftës, u themelua Spitali Ushtarak në Irzniq, ndërkohë edhe në fshatra tjera u hapën ambulanca shëndetësore ku ofronin shërbime primare për qytetarët dhe ushtarët e UÇK-së.

Krahas zhvillimeve të përgjithshme ushtarake në terren, shërbimet bashkë me personelin mjekësor lëviznin nga një vend në vendin tjetër. Kushtet ishin të papërshtatshme për organizimin e shërbimit mjekësor dhe me rrezikshmëri të lartë për jetën e tyre. Por ato vazhduan punën pa u ndalur. Time Kadrijaj (doktoreshë), shpalos kujtimet e saj duke treguar se: “gjatë ofensivës së shtatorit (1998)

¹¹ OVL - Pejë, Gazmend Syla, *Intervistë dhënë autorit*, më 15.03.2023.

¹² Henry H. Perritt Jr., *UÇK rrëfim prej brenda për një kryengritje*, “Koha”, Prishtinë 2008, 180,181.

ishim në Spitalin Ushtarak në Kryshec, mbetem të rrethuara nga forcat serbe, prisnim më të keqen, por erdhi komandanti Haradinaj me njësitin e tij dhe ne shpëtuam ...”.¹³ Situata tjetër e rrezikshme për stafin mjekësor të kësaj zone gjatë luftës, ishte në spitalin ushtarak në Zhebel të Dushkajës (Gjakovës), kur ky spital u sulmua me artileri të rëndë nga ushtria serbe, ku “nga ky sulm aty mbetën shumë të vrarë dhe të plagosur”, - rrëfen infermierja Hidajete Krasniqi.¹⁴ Detyrën e shërbimit mjekësor në fronte të luftës që ishte me shumë rrezik, vazhdimisht e kryente edhe njësia mjekësore në betejën e Koshares “me çantat në shpinë që si hoqën kurrë” ku ishin prezent në front e në prapavijë, kudo që paraqitej nevoja.¹⁵ Si institucione shëndetësore gjatë luftës në këtë zonë vepronin: Spitali Ushtarak i ZOD-it në Irznik, Kryshec, Maznik, Zhebel dhe Ratish; në Dobrosh (në kuadër të nënzonës së Rekës së Keqe), Junik,¹⁶ Rugovë;¹⁷ ambulanca në Isniq,¹⁸ Irznik,¹⁹ Strellc të Ultë, Prapaqan, Baran, Vranoc, Kaliqan, etj. Në Koshare, në Brigadën 138 “Agim Ramadani” ishte organizuar Kompania e shërbimit mjekësor, në të cilën kompani roli i gruas ishte i madh.²⁰

Shpeshherë gjatë luftës (zhvillimit të ofensivave të mëdha nga ushtria serbe), lokalet dhe hapësirat e ambulancave ishin jo të mjaftueshme sa kishte nevojë dhe kërkesa, andaj kishte raste kur stafi mjekësor (dhe të tjerët) shfrytëzonin shtëpitë e tyre për të dhënë ndihmën mjekësore, pra, në mungesë të hapësirave në ambulancat e improvizuara të kohës gjatë luftës.²¹ Në kuadër të stafit mjekësor disa nga gratë mjeke dhe infermiere, që dhanë kontribut të çmuar gjatë luftës, ishin mjeket: Time Kadrijaj, Iliriana Hasaj, Ryve Loshaj, Gjylnaze Syla, Resmije Ademaj. Ndërsa infermieret qenë: Hidajete

¹³ Emine Arifi-Bakalli, *Gruaja në luftë - kontributi i saj në Brigadën 138 “Agim Ramadani”*, Çështje nga historiografia moderne dhe bashkëkohore shqiptare, IA, Prishtinë, 2011, 124.

¹⁴ Hidajete Krasniqi, *Intervistë dhënë autorit, më 28.03.2023*.

¹⁵ Emine Arifi-Bakalli, *Gruaja në luftë - kontributi i saj në Brigadën 138 “Agim Ramadani”*, Çështje nga historiografia moderne dhe bashkëkohore shqiptare, IA, Prishtinë, 2011, 123.

¹⁶ Agim Zogaj, *Dëshmi për rrugën e lirisë - Naim Maloku*, Prishtinë, 2000, 110.

¹⁷ Po aty, 137.

¹⁸ Rexhep Maksutaj, *Isniqi gjatë shekujve*, L.Sh., Prishtinë 2002, 222.

¹⁹ Ismet Haskaj, *Deçani gjatë luftës çlirimtare 1998-1999*, Prishtinë, 2015, 93.

²⁰ Bedri M. Gashi, *Kosharja altari i lirisë*, “Faik Konica”, Prishtinë, 2006, 188-191.

²¹ Sevdije Krasniqi - Hasanaj, *Intervistë dhënë autorit, 02.05.2023*.

Krasniqi, Mimoza Ferizaj, Begie Rexhbogaj-Idrizi, Shqipe Nimani, Sadije Ademaj, Valbona Januzaj, Servete Llulluni, Sanije Ahmetxhekaj, Hysnije Pajazitaj, Valbona Shala, Bute Aliaj, Vjollca Kastrati, Resmije Shala, Sevdije Krasniqi-Hasanaj, Sadete Dodaj, Shqipe Çekaj, Shqipe Berisha, Ajshe Dacaj, Hedije Aliçkaj, Mahije Çekaj, Florije Gacaferi, Arbnesha Ukaj, Blerta Sadrijaj, Mimoza Gjakova etj.²²

Personeli mjekësor, përveç që u ndihmonte me terapi dhe pastrimin e plagëve ushtarëve të plagosur (përkujdesje profesionale), në shumë raste “u pastronin edhe rrobat, u përgatitnin ushqimin etj.” - rrëfente Shqipe M. Nimani, infermiere në Spitalin Ushtarak të Zonës.²³ Gjithmonë, do ta kemi parasysh edhe kontributin e shumë prej grave (motrave dhe nënave) tona që ndihmuan të plagosurit e luftës, rreth përkujdesjes, pastrimit dhe higjienës në spitale, përgatitjes së ushqimit (sidomos ato familje që ishin përreth zonës ku ishin të vendosura objektet e shërbimeve mjekësore). Familjet e Mushkolajve në Irzniq të Deçanit, gjatë luftës ndihmuan personelin mjekësor të Spitalit Ushtarak në Irzniq. Për kontributin e dhënë komandanti i ZOD-it, edhe në kohë lufte i falënderon me fletë falënderimi.²⁴ Në përgjithësi, roli dhe kontributi i shërbimit shëndetësor në luftën e UÇK-së dhe në veçanti kontributi i grave në këtë shërbim ka qenë dhe mbetet ndër më të domosdoshmit për arritjen e suksesit në luftën tonë.

Krahas qëndresës në vijat e para të luftës, njëkohësisht për luftën dhe luftëtarët duheshin: ushqime, veshmbathje, furnizim me gjësende të nevojshme etj. Rëndësi të madhe gjatë luftës kishte përgatitja e ushqimit për ushtarët e UÇK-së (kjo derisa u aktivizuan kuzhina të ushtrisë, ose kur mungonin ato). Në familjen e Zeqë Dervishaj, në fshatin Irzniq, për më shumë se pesë muaj është gatuar bukë për ushtarët e frontit të “Gërdajave”, dhe për Spitalin Ushtarak, i cili gjendej në lagjen Dodaj. Sipas Fëhmie Gashi-Dervishaj çdo ditë të kësaj periudhe kohore janë gatuar nga 100 bukë nga mielli që e siguronte Shtabi Lokal i UÇK-së në këtë fshat. I tërë populli ishte mobilizuar për luftë. Pothuajse të gjitha familjet në këtë rajon (me të

²² OVL - Pejë, Gazmend Syla, *Intervistë dhënë autorit*, dt.15.03.2023; Time Kadrijaj, *Intervistë dhënë autorit*, dt.17.03.2023.

²³ Shqipe Nimani, *Intervistë dhënë autorit*, më 09.04.2023.

²⁴ *Fletë Falënderim për Isat Mushkolaj dhe familjen e tij*, UÇK-ZOD, më 19.01.1999.

gjithë anëtarët motrat, vajzat, gratë dhe nënat tona) në një formë apo tjetrën ishin aktive në luftën çlirimtare, u përgatitnin ushqimin dhe pastronin rrobat ushtarëve të UÇK-së. Gjatë luftës, nëpër Dukagjin kur kalonin grupe të organizuara ushtarësh të UÇK-së nga zonat tjera, për në Shqipëri dhe anasjelltas, për t'u armatosur atje dhe për t'u kthyer prapë në zonat e tyre të luftës në Kosovë, priteshin nga ushtarët e ZOD-it, të caktuar me detyrë për sigurimin e rrugës, po ashtu ata u siguronin përcjellje dhe transport, e në raste të caktuara strehim dhe ushqim, derisa munda më i madh peshonte mbi familjet (gratë), të cilat përgatitnin ushqim dhe veshmbathje për ushtarët e lirisë. Shembulli më mirë ishte kontributi i familjes së heroit të kombit Agron Rama - komandant i Brigadës 134 "Bedri Shala", "shtëpia e tij (në fshatin Smolicë të Gjakovës), ishte bërë bazë e ushtrisë dhe nëna e tij Shakja, ishte nënë e të gjithë atyre djemve që kalonin andej. Në çdo kohë ishte e gatshme të na çelte derën e shtëpisë, të na ndihmonte, të na lante, të na ndërronte teshat, të na gatonte bukë dhe në fund na jepte uratën, bekimin".²⁵

Në Morinë të Gjakovës, për të ndihmuar luftën dhe luftëtarët tjerë të cilët kalonin andej pari për t'u armatosur në Shqipëri, ishin mobilizuar të gjithë. " ... Për këtë nevojitej në radhë të parë ndihma e të gjithë anëtarëve të mi të familjes nga më i madhi deri te ai më i vogli. Nëna Liri bashkë me gruan e vëllait, Asllanit, dhe me motrën e saj Shaken (tezen), bashkë me nëna dhe gra të tjera tani të luftëtarëve të fshatit Morinë, ishin të angazhuara të përgatisnin bukën për dhjetëra individë ditë për ditë, herë-herë edhe qindra prej tyre, aq sa kishim dhe aq sa mundeshin",²⁶ - shkruan ndër të tjera në kujtimet e tij në librin e tij luftëtari i lirisë Shaban Demiraj.

Familjet (gratë), gjatë luftës përgatitnin ushqime, ua pastronin rrobat njëherësh grupeve të ndryshme, grupe këto me dhjetëra ushtarë të UÇK-së. Në prillin e hershëm të vitit 1999, një njësit i ushtarëve të ZOD-it të prirë nga komandanti, tani Hero i Kombit, Shkëlzen Haradinaj, nga Dushkaja kaluan në anën e Istogut, në drejtim të Rugovës, me misionin për t'i transferuar të plagosurit në Shqipëri. Përgjatë rrugës ata kaluan edhe nëpër fshatrat Ruhot, Lutogllavë, ku familjet e këtyre fshatrave i pritën dhe i përcjellën ushtarët e lirisë.

²⁵ Bardh Hamzaj, *Wrëfimi për luftën dhe lirinë (Dialog me komandantin Ramush Haradinaj)*, Zëri, Prishtinë, 1999, 45.

²⁶ Shaban Demiraj, *Lufta Çlirimtare në Morinë*, monografi, Gjakovë, 2015, 86.

Njëra ndër to ishte familja e Selman Kuçit (edhe ky ishte luftëtar i lirisë). Kjo familje dhe të tjera nga fshati Lutogllavë, i pritën me ushqim dhe i strehuan në shtëpitë e tyre njësitet e UÇK-së me ushtarët e plagosur, që i bartnin me vete. I përcollën, për të vazhduar rrugëtimin për në Rugovë e nga atje për të kaluar në Shqipëri.²⁷ Shërbim shumë i rëndësishëm por me rrezik gjatë zhvillimit të luftës ishte edhe furnizimi me medikamente mjekësore i mjekëve në luftë, rroba e gjësende tjera që duheshin sjell në zonat e luftës për ushtarët e lirisë nga qytetet e afërta, si Peja e Gjakova, pra nga qyteti në zonat e lira të UÇK-së dhe anasjelltas. Në disa raste, gratë luanin rolin e korriereve, dërgonin informacione të ndryshme për njësitet e UÇK-së nga njëri vend në tjetrin, ku njëra nga to ishte Aze Brahimaj (tani dëshmore e kombit), e cila kishte udhëtuar në shumë vende të Kosovës për të ruajtur lidhjet dhe organizimet e para të UÇK-së.²⁸ Po ashtu, Serbeze Gashi nga Barani i Pejës, ra në krye të detyrës, “ajo ishte duke bartur informacione dhe gjëra tjera për furnizim të luftës së UÇK-së”.²⁹

Sa i përket luftës, duhet ta veçojmë edhe kontributin e vajzave dhe grave që nuk ishin inkuadruar drejtpërdrejt në organizimin ushtarak, duke përfshirë pothuaj të gjitha moshat, të cilat pandërprerë ndihmuan luftën tonë çlirimtare. Gjatë luftës, shumë nëna dhe motra të ushtarëve të UÇK-së, kanë qëndruar në zonat e luftës, me të vetmin qëllim që të ndihmonin kohë pas kohe me gjëra të nevojshme, djemtë dhe vëllezërit e tyre ushtarë të UÇK-së, edhe përkundër rrezikut për to dhe familjet e tyre. Në luftë u vranë Emine Dervishaj dhe Shkurte Dervishaj (nëna e dëshmorit Gëzim Dervishaj) nga Irzniqi.

Luftën e UÇK-së e kanë ndihmuar edhe ushtarë e ushtarë, nëna e motra edhe nga zonat tjera të Kosovës dhe Shqipërisë, në vijat e luftës dhe në prapavijën e saj, me armatim, ushqim dhe strehim, sidomos nga Malësia e Gjakovës (Tropoja me rrethinë), Hasi etj. “Shumë nëna malësore ishin bërë nënat e dyta për ushtarët e lirisë, ato i pritën, i ushqyen, i strehuan dhe i përcjellën shumë nga luftëtarët e lirisë që kalonin në këto anë, para dhe gjatë luftës”.³⁰

²⁷ Ragip N. Kuçi, *Intervistë dhënë autorit, më 18.04.2023.*

²⁸ <https://radiokosovaelire.com>, Aze Zekë Brahimaj, 11.03.2023.

²⁹ Hasan Hasani, *Të pavdekshmit e Dukagjinit dëshmorët e UÇK-së nga Zona Operative e Dukagjinit*, Serbeze Gashi (08.06.1981-12.04.1999), TMK Zona e Tretë Pejë, 2002, 554.

³⁰ Avdyl Mushkolaj, *Intervistë dhënë autorit, më 27.04.2023.*

Gratë dëshmore të UÇK-së në ZOD

Si rezultat i angazhimit dhe kontributit të grave në luftën UÇK-së gjatë viteve 1998 dhe 1999 në ZOD, kemi 6 dëshmore, 16 invalide, dhe 197 prej të cilave kanë statusin e veteranes.³¹ Pas luftës, për të nderuar sakrificën dhe kontributin e grave dëshmore të UÇK-së, organizohen ngjarje të ndryshme përkujtimore. Heroinës Mervete Maksutaj, në Pejë tek spitali (vendi i rënies) i është ngritur shtatorja për ta nderuar veprën e saj sublime. Po ashtu, me emrat e dëshmoreve: Mervete Maksutaj, Aze Brahimaj, Yllka Domi, janë emërtuar rrugë të ndryshme në Pejë, Gjakovë e qytete tjera.

Shumica prej grave që ishin aktivizuar në luftën e UÇK-së, sot kanë statusin e veteranes, ani pse nuk dihet numri i saktë i grave që kanë qenë pjesë e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës. Pra, ende mbetet sfida edhe në ditët e sotme numri i saktë i grave pjesëmarrëse në luftën tonë për çlirim, e kjo bën që ato të cilat shërbyen të mos e marrin atë që e meritojnë - mirënjohjen për rolin e tyre kyç për lirinë e Kosovës. Gratë veterane të luftës, sot edhe përkundër sakrificës dhe kontributit të tyre në luftë, nuk e gëzojnë përkrahjen dhe ndihmesën nga shoqëria aq sa e meritojnë. “Askush nuk dëshiron të flas se çka kanë bërë gratë gjatë luftës”, - thotë doktoresha e luftës Iliriana Hasaj, luftëtare e UÇK-së.³² Shumica e tyre jetojnë pa ndonjë përkrahje, disa prej tyre janë të punësuar në institucionet e Kosovës, duke dhënë kontribut si ushtarë - FSK, police, mjeke, mësuese etj.

Gratë dëshmore në luftën e UÇK-së në ZOD, janë:

- Mervete Maksutaj (10.04.1978 - 04.12.1998). U lind në Orroberdë të Istogut. Shkollën e mesme e mbaroi në fshatin Vrellë, ku ishte dalluar si nxënëse e sjellshme dhe punëtore. Në radhët e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, ajo u rreshtua më 11 korrik të vitit 1998, në Brigadën 132 “Myrtë Zeneli”. Në ZOD,³³ u shqua për trimëri dhe shkathtësi të rrallë. Mervetja ishte angazhuar drejtpërdrejt rreth organizimit dhe formimit të Brigadës 133 “Adrian Krasniqi”. Më 4 dhjetor të vitit 1998, Mervetja kishte marrë përsipër edhe misionin për

³¹ OVL - Pejë, Gazmend Sylja, *Intervistë dhënë autorit*, më 15.03.2023.

³² <https://balkaninsight.com>, *S’ka vlerësime për gratë e luftës së Kosovës*, 18.12.2013.

³³ <https://radiokosovaelire.com>, *Mervete (Salih) Maksutaj*, 11.03.2023.

lirimin nga duart e armikut të disa bashkëluftëtarëve të saj. Ajo në përballje me armikun, bie heroikisht.³⁴

- Azë Zekë Brahimaj (01.01.1921 - 03. 08.1998). “Nëna që u dha bukë djemve të UÇK-së”. Ajo ishte nëna e luftëtarëve të lirisë, Nazmi dhe Lahi Ibrahimaj nga Jabllanica e Dushkajës. Kontributi i nënë Azës, në luftën për çlirimin e Kosovës është i madh. Me krijimin e celulave të para (që nga viti 1996) të UÇK-së, në Dukagjin, ajo priti në shtëpinë e saj, i strehoi, iu dha bukë shumë luftëtarëve çlirimtarë. Kur luftëtarët çlirimtarë nuk kishin mundësi lëvizjeje, në rrethana të caktuara të luftës, ishte nëna Azë, ajo që shkonte dhe mbante kontaktet e luftës.³⁵ Ajo nuk pranoi të largohej nga shtëpia, ishte krah për krah me djemtë e saj. Më 3 gusht të vitit 1998, nëna Azë e shpagoi veten, u bë e pavdekshme.³⁶

- Yllka Domi (18.08.1981 - 07.05.1999). E lindur dhe rritur në Gjakovë, përfaqëson emrin e një poeteje të re në kohën e vendit të saj të okupuar. Ajo ra në kontakt me shumë të rinj e të reja të cilët ishin kyçur në bërthamat e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës. Ka kryer kurset për ndihmë të plagosurve në luftë dhe ka ushtruar përdorimin e armëve dhe pastrimin e tyre. U radhit në Brigadën 137 “Gjakova” të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës. Gjatë ofensivës së Betejës së Çabratit, e cila po zhvillohej në mes të forcave të UÇK-së dhe ushtrisë serbe, më 7 maj 1999, u vra Yllka bashkë me disa bashkëluftëtarë.³⁷

- Serbeze Gashi (08.06.1981-12.04.1999). U lind në Baran, ndërsa u radhit në UÇK në shtator të vitit 1998, në Brigadën 131 “Jusuf Gërvalla”. Aktiviteti i saj kryesor ishte ndihma me ushqime për ushtarët dhe të plagosurit e luftës, ku kryente edhe detyra tjera rreth logjistikës, dhënies së informatave etj. Serbeze Gashi u vra në Turjakë, më 12 prill 1999, nga forcat serbe gjatë një prite.³⁸

Në luftën e Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës, gratë ishin krah për krah me djemtë, me burrat dhe me vëllezërit e tyre. Sakrifica e tyre si luftëtare ishte po aq sublimë sa edhe e luftëtarëve në përgjithësi. Prandaj, ato janë pjesë e pashmangshme e sfondit të historisë,

³⁴ Hasan Hasani, *Të pavdekshmit e Dukagjinit dëshmorët e UÇK-së nga Zona Operative e Dukagjinit*, TMK Zona e Tretë Pejë, 2002, f. 407.

³⁵ Po aty, 116.

³⁶ <https://radiokosovaelire.com>, *Aze (Zekë) Brahimaj*, dt.12.03.2023.

³⁷ <https://gazetametro.net>, *Yllka Domi, 17-vjeçarja që desh të veshë uniformën e UÇK-së por u vra nga serbët*, 13.04.2023.

⁴² Po aty, 554.

sakrificës madhore për çlirimin e Kosovës, si luftëtare të Ushtrisë Çlirimtare të Kosovës në luftën e viteve 1998-1999.

Gratë dhe vajzat u angazhuan në këtë luftë, sepse i tërë populli ynë pa dallim moshe a gjinie, vuante padrejtësitë dhe pushtimin e egër serb, andaj ato e ndjenin veten të gatshme dhe të rëndësishme në luftën për liri. Po ashtu ato luftuan sepse ishte traditë tek ne shqiptarët që gratë të luftojnë krah për krah me burrat. Rrethanat në të cilat u gjend Kosova, bënë që gratë, vajzat, pa hezitimin më të vogël u bënë pjesë e luftës frontale, u përgatiten profesionalisht dhe u bënë të gatshme të sakrifikoreshin për lirinë e Kosovës. Gratë, në luftën e UÇK-së, kishin një rol të rëndësishëm në shumë sfera të jetës ushtarake, ato gjatë luftës ishin: luftëtare, eprorë, mjeke, infermiere, kuzhinierë, rrobaqepëse dhe korriere. Shumë gra të UÇK-së në ZOD, gëzojnë statusin si dëshmore, invalide dhe veterane të luftës, por ka edhe nga ato që nuk e gëzojnë këtë të drejtë. Vlen të theksohet se pa ndihmën e nënave, grave, motrave dhe vajzave tona, që ishin mikpritëse e bukëdhënëse të përhershme, që shëronin plagët e lirisë, që ishin luftëtare e bashkëluftëtare, zhvillimet gjatë luftës sigurisht që do të ishin ndryshe. Gruaja shqiptare me angazhimin dhe përkushtimin e saj në luftën për liri, përherë gjatë historisë, pra edhe në luftën e UÇK-së në ZOD-it, e ka lartësuar identitetin e kombit shqiptar!